

Соловйовий спів

Олена Пчілка

Ми сиділи в садку чудовим весняним вечором. Весна подихала тим лагідним диханням уст своїх, коли вона тільки що відчинить чарівною рукою двері тепла, радощів, любові. Природа ще не розгорнула всіх див своїх; вона тільки що прокинулась, тільки що почала творчу працю свою. Якесь вільне зітхання стояло в тихому, легкому повітрі, напоєному пестінням. Життя, нове, молоде життя чути було наоколо. Молоденька травиця навіть і при вечоровому світлі відбивала ярою барвою від чорної, ще вогкої землі. Садок стояв нерухомо, укритий більше цвітом, ніж листом, укритий тим білим та ясно-рожевим цвітом надії, ніжної, непорушеної краси. Сам соловейко тим чарівним співом розвивав той цвіт... Тож пісня його єдналася і з тим цвітом, і з прозорою блакиттю весняного неба; воля, щастя, озивалися в тім співі!

— Чуєте, як співає соловейко? — спитала я свого товариша, що сидів задуманий поруч зо мною на садовій лавці під моїм чудовим каштановим деревом, що спускало віття над лавкою розкішним наметом.

— Чуєте, як співає соловейко? — попитала я вдруге, перебиваючи задуму свого сусіда, що залишив моє перше питання без відповіді, либонь, гадаючи, що то я так тільки сама собі втішалась, а не питалась.

Тепер мій гість одповів: "Чую". Але в тім "чую", в гомоні тієї відповіді почула я немов якусь прикрість. Коли б то була сама журливість, я не звернула б на те уваги: соловйовий спів часом викликає ніби якийсь-то жаль у душі... Що почує серце в тім співі, що спогадає воно, бог знає, а тільки часом защемить на хвилинку... Людям старшого віку таке почуття найпаче відоме!..

Але ж мій гість був чоловік ще зовсім молодий, і до того веселої, одвертої вдачі; отже, сумний гомін мого відповіді, а ще сумніший вираз його обличчя здивували мене.

Либонь, чуючи на собі мій здивований погляд, гість додав:

— Я не люблю соловйового співу! Я не можу його чути... мені стає так прикро!..

— Се що за химери? — спитала я, усміхнувшись. — Чи то й вас обгорнув песимізм? — Я засміялась уголос, не вважаючи потрібним здержуватись перед гостем, добрим знайомим.

— Ні, не песимізм,— одповів гість,— а так... се мені з якої пори. Я сам не знаю, чого саме соловйовий спів нагадує мені одну дуже... прикру пригоду...

— Пригоду з вашого життя? — спитала я з цікавістю. — Однак ваше життя здавалось мені таким рожевим!

— Ні, се не з мого життя пригода... Обтім, можна сказати, що й з мого... Се як судити!..

— Як же се? І не з вашого життя й з вашого! Ви б уже розказали, що там таке!

Гість мій махнув рукою й умовк. Однак бачила я, що душа його була розворушена і, либонь, прагнула сама вимовити в щирій розмові те, що гнітило її десь там, на самому

дні... Отже, мені нетрудно було скількома обережними питаннями привести молодого бесідника до розповіді про ту пригоду, що збавила йому той чудовий, милий соловйовий спів...

— Та бачите,— почав він,— се було три роки перед сим, саме як я тільки що скінчив університет. Скінчив я, як знаєте, юристом; місця ще ніякого не мав, але зуду того було в мені багато. Маєте собі,— тільки що з лавки, голова повна всякими тими правами: і римськими, й руськими, й всякими,— щось би таке робив, правив, розбирав би, здається, саму заплутану юридичну плутанину.

Так!.. А місця все-таки не було ще ніякого, і я сидів літо в селі, гостював тим часом у батька, немов на канікулах. Отак собі пробував на лоні природи, відпочивав після сутожної науки останнього часу. Я собі ходив на прохідку, мав деяких знайомих. Коло мене, в хаті мого батька, священника, і в селі нашому було тихо та мирно. Отож я поки що віддавався цілком життю посеред тієї благодаті.

Коли це трапилась і посеред тієї тиші одна пригода, що збаламутила її і збентежила всіх: в нашому селі сталося злочинство — убили нагло нашого пана, поміщика нашого села. Як? Хто? Що? — тільки й чути було проміж селян, а найпаче проміж сільської інтелігенції. Правду сказавши, ніхто якось там особливо не жалував пана, бо за життя свого не придбав він прихильності ні від кого: ні від селян, ні від інших; був він старий понура, людина кріпацького строю думок, серце мав жорстоке; ходила чутка, що він навіть дітей своїх розігнав по світу,— не могли з ним ужитися,— а жінку навіть на той світ загнав своєю суворістю. Бог його знає, скільки в тому було правди, а тільки кажу: не любили його люди... Ну, а все ж, як би не було, смерть його зірвала великий рух в цілій околиці. Як би не було — така пригода, таке злочинство: зарізано пана уночі в його власній господі. Се пригода надзвичайна, така, що може вразити думку кожного!

Звичайно, мене, яко юриста, та ще тільки що спеченого, тая пригода найпаче зацікавила! А ще до того — поривала мене загадковість того злочинства: що не було ніякого сліду, хто б міг заподіяти його! Пана знайдено зарізаного, чужою рукою, се було безперечно; горло перерізано особливим способом, ніде поблизу не було ножа, разом з калюжею крові видно було слід боротьби. Але хто й що — невідомо! Пан хоч був багатий, але дуже скупий і слуг держав мало, а сім'ї при йому не було. Отже, ніхто нічого не чув, не бачив. Самий привід до нападу — отой мотив злочинства — був загадковий; при забійстві не було нічого пограбовано. Хоч у пана були гроші, векселі і, як у всякій багатшій панській господі, деякі дорогі речі, та все те зосталося ціле, незачеплене у столах та по інших сховах. Навіщо ж і кому потрібна була смерть господарева?..

От питання, що цікавило всіх, що над ним даремно сушив собі голову присланий слідчий... і я. Еге, я! Я навіть пособляв йому писати. По правді сказавши, слідчий без уваги приймав мою ретельність, моє жадання допомогти йому; він часом з якоюсь недбалістю і навіть з якоюсь ніби презирливою посмішечкою вислухав мої речі, а далі почав навіть зовсім помітно одсторонятись од мене, од мого встрявання в його діло. А отже се мене ще більше поривало та до якої міри навіть зачіпало мій гонор. "Що,

справді,— думав я собі,— хіба я не такий юриста, як він? Ну, він має вже посаду, років скільки працює; так що ж з того? І я міг би бути на його місці, і я маю здатність та й потрібне знання до тієї праці! Адже ж я не дурно учився тих самих правів стільки літ. А повагу самого діла я теж добре розумію!"

Отак собі думаю, та й досадно мені робиться, і кортить мене встрявати в ту справу; не дає вона мені спокою, бентежить мене!

От знайдеться який знак від цвяха на рамі або якась там ще одна пляма кривава поблизу того гаспидського таємного кабінету, де було зарізано пана, то я вже просто сам не свій! Все міркую: як то воно, що воно?..

Однак життя йшло своїм ладом: все навкруги мене робилось, як і перше, та й сам я не все ж уже тільки й займався тією злочинною справою. То сюди, то туди одбивався; якась мені розривка знаходилась.

Одного разу пішов я на полювання. Ще то воно й не час було ходити, бо пора така, що забороняється ще — май місяць був,— ну, а все ж отак як підеш, то й рушницю з собою візьмеш: от де-небудь сороку вистрелиш або шуляка налякаєш, чи що... Іду я собі лісом, а собака мій Чуйко зо мною. (Я його так назвав, бо чуття в його було дуже добре, мисливський собака був).

Ідемо лісом; гарно так навкруги, весна в повній красі! Лист молодий, такий свіжий, ядерний, дає таку милу прохолоду; під ногою така м'яка трава; пташки переспівуються в гіллі так бадьоро, так весело!..

Походив я по лісі. На сей раз нічого і нікого й не підстрелив, але проходкою був задоволений. Іду собі, поспівую. Виходжу вже з лісу, і схотілося мені пити страшенно! Бо находився я чимало, а день придався таки й дуже теплий.

Якраз підходив я до однієї оселі: так собі простий чоловік там жив, у нас їх будниками звуть. Чоловік той звався Байдиш; наймав він собі на довгий строк землю, на чинш, та й постройвся на її невеличким двориком селянським. Я знав і господаря того, старого Байдиша: часом я заходив до його в хату по якій-небудь мисливській справі або щось. Отже й тепер подумав я: зайду до Байдишів, попрошу в їх води напиться. Тільки прийшлося мені підійти до дворища не од воріт, а від огорожу. Переступив я через огорожу та й іду попід клунею, і якраз, повертаючи з-за клуні, наткнувся на господаря і його сина: вони стояли вдвох під клунею, під боковою стінкою, немов притулились до неї, і щось нишком говорили проміж собою. Ступаючи по м'якому моріжку, я підійшов так тихо й несподівано для Байдишів, що вони уздріли мене тільки тоді, як я був уже зовсім близьенько біля їх. Вони обоє ніби сп'ятелились; молодий Байдиш навіть кинувся, здригнувся ввесь від тієї несподіванки. Коли я поздоровкався, він одказав якось тороплено. Я не звернув на це особливої уваги, навіть скапав сміючись:

— А що, я вас злякав?

— Чого злякали? — одказав старий Байдиш. — Що ж ми таке робили, щоб мали вас лякатись?.. От собі вийшли з сином... Ходім, Андрію!

По тій мові старий подався до перелазу; Андрій теж пішов за ним.

— А я хотів у вас води попросити напиться! — гукнув я наздогін.

— Так що ж, ідіть! Там стара є в хаті, вона вам винесе,— одказав недбало старий.

Я зайшов до хати, напився води, перемовився скількома словами з старою Байдишкою, так собі, з увічливості; вона гляділа в хаті малу дитину, поки невістка десь полола на грядках,— так вона мені сказала. Ну, і пішов я собі, подякувавши.

Біля самого дворика Байдишів була їх лука; та лука кинулась мені в очі, така вона була в той час гарна: трава на ній була висока і вся ясніла квітками. Любо так було дивитися на неї.

Прийшов я додому. Батько мій тільки що вернувся з церковної сіножаті; вже в його тоді косили. Сівши зо мною та з старою тіткою, нашою господинею, пити чай, батько все говорив про своє сіно: яка саме трава,— бо то була якась там сіяна,— та як він думає управитися з нею. А я йому й кажу:

— От у Байдишів чудова трава, отам на луці, під лісом! чудова!.. Тільки вони ще не думають косить, здається.

— Ну,— каже батько,— в їх не сіяна трава, ще рано косить. Прийде пора — покосять... Поспіють ще!.. Хоч правда, що їм тепер трудніш буде вправлятися по господарству, бо старшого ж сина нема.

— Як нема? — питаю я.— А де ж він?

— Та в турмі ж.

— Як у турмі? чого? — дивуюсь я.

— Та його ж покійний наш пан запакував! — почав оповідати батько. — І по правді сказати, бог знає за що: піймав його зимою з хурою дров, нарубаних у панському лісі; ну, подав на суд. Байдиша й присудили за крадіж на скількох там місяців турму. Бог знає що! Покинув чоловік сім'ю, жінку і малу дитину, в хазяйстві розстройство; та й і їм чоловік уже пропащий; коли він побуде в турмі, уже йому все збавлено!.. А за що пропадає чоловік, тільки подумать! За якийсь там нещасний візок дров!.. Всі Байдиші страшенно ремствували на пана, страшенно кляли його! Та вже нехай господь простить його душу: він уже одпокутував усе! Де ж отак загинути: наглою смертю, без покаянія, віч злочинницької руки!

Батько говорив далі, хитаючи головою, а в мене мов щось закипіло в грудях; так мені й ударила кров, аж душно стало!.. Байдиші... пан... якийсь-то зв'язок відносин пана до тієї сім'ї... запакування паном молодого Байдиша в турму... ремство всієї сім'ї... Все те спершу якимись-то обривчастими гадками плуталося в голові; але потім ті обривчасті здогади почали купчитися у щось ціле. "Що ж,— думав я,— хіба помста, шукання помсти не могло привести Байдишів до... позбавлення життя свого ворога, ворога цілої сім'ї? Адже не дурно вони страшенно кляли його!.."

Тут мені кинулася в голову одна думка, спогад про ту річ, що я на неї в свою пору не звернув ніякої уваги. Я не знав, чого саме тепер, як батько розказував мені про Байдишів, про ту нещасну справу з дровами, в моїй думці так виразно встала та хвилина, як я наскочив на старого й меншого Байдиша під клунею; як вони про щось-то змовлялися проміж собою і як вони збентежились, коли я зненацька нахватився... Тепер мені було навіть дивно, як я міг тоді не звернути уваги на все те?! Як я не

завважив, що то була не проста собі розмова своїх людей, а іменно потайне змовлення, тая конспірація; звичайно, Байдиші мають потребу в таких таємних перемовляннях десь нишком, щоб їх поменше чули навіть свої хатні... Звичайно! Саме йде слідство... знов сьогодні приїхав... вони про те знають, чують... Як же не бути таємним розмовам!

Я нічого не сказав батькові про свій страшний здогад; от нічого не сказав! Тільки знов перепитав про той суд, чи давно посадили Байдишевого сина в турму і таке інше. Батько відповідав мені, зовсім не гадаючи про те, навіщо то мені треба було. Потім, утомлений за день, батько пішов собі зарані спати, а я... я не міг іти спати, хоч теж був доволі втомлений ходнею. Я все ходив по хаті з кутка в куток, мотався, як мотовило, та все думав, усе міркував своє... Присяду, навіть приляжу гарячою головою до подушки, потім знов зірвуся, знов бігаю по хаті!

За скільки годин у мене вже ясно й твердо стояло в голові: нашого пана вбили Байдиш і. Найпаче стояло в думці обличчя молодого Байдиша, оті плечі, що затремтіли враз, вся ота перелякана постать його, як я бачив її, коли нагло наскочив на змовляння...

Я не міг більше zostаватися дома; я взяв шапку й пішов з хати. Мій Чуйко, хоч якось непевно, ніби дивуючись, поглядав на мене, однак теж чогось-то пішов за мною. О! Я все пам'ятаю!..

Я прийшов до слідчого, там, де він спинився у волості. Слідчий сидів і писав, либонь, щось по тій же справі, бо ранком він робив якісь нові дознання в панському дворі. Він зібрав якісь незначні показання, але все ж треба було привести їх до ладу в своїх паперах.

Я сів коло слідчого і кажу йому, що от так і так... Він перше скривився, потім закусив губу, потім став уважно мене слухати. "А! — думаю я собі.— Тепер слухаєш? А хто напав на слід, як не я? А ти першедивився на мене, як на щеня яке, що плутаєшся попід ногами та тільки заважає! О, ми теж дещо тямимо й можемо!.. А звичайно, коли тямити зв'язувать докупи, комбінувати хоч би й дрібниці, то се велике діло: хіба мало висліджено було дуже значних злочинств по самих дрібних прикметах? Звісно, вони були дрібні, пусті для звичайних людей, але для тямущих вони були ключем від таїни!"

Моя мова лунала певно, і моє міцне переконання потроху переходило до слідчого. Правда, він разів зо два з посміхом назвав мене Лекоком (Знакомитий французький шпиг. (Приміт. Олени Пчілки)), однак скінчив на тім, що ми взяли понятих і пішли до лісу, до байдишівської оселі.

Була вже ніч; але, боже мій, яка прехороша ніч! Місячно, хоч голки збирай! Дерев так і визначаються на краю лісу, наче якимсь-то сріблястим світлом облиті... А солов'ї — просто аж луна розлягалася, так співали! Тихо, знаєте, наоколо, гай дрімає, а вони так голосно тьохкають у чагарях! Ах, господи боже! так мило співали, як от тепер соловей співав; тільки дужчий, голосніший був спів, бо солов'їв було, мабуть, багато...

Ну, ідемо ми попід лісом; коло мене й Чуйко мій плутається. Прийшли до Байдишів під хату. Звичайне, сплять; все зачинено. Ми почали стукать. У хаті прокинулись, хтось глянув у вікно; але нам не відчиняють; хоть чутно, що в хаті почалася якась заметня.

Далі нам одчинили.

Засвічено світло. Почалась оруда.

Шукаємо ми. Поглянув я на всіх Байдишів. Молодий той хлопець стоїть понуро, блідий як стіна. Батько стоїть теж коло припічка, низько так опустив голову на груди і немов закаменів. Молодиця, жінка старшого сина, того, що сидів у турмі,— невістка, значить,— порається з дитиною, угамовує своє немовля, сама така перелякана. А стара Байдишка сидить на полу,— ви знаєте, що таке піл у мужицькій хаті? — сидить на полу розпатлана, бо зірвалася зо сну; міцно стуливши руки, слідкує за нами очима. Я пам'ятаю, що подумав собі тоді: як се в такої старої жінки можуть так блищати очі!

Ну, шукаємо ми. Я не знаю, що тоді діялося зо мною!.. У мене в грудях була якась немовби мисливська загара; мабуть, щось подібне почува собака, коли одшукує пташку, що, вже підстрелена, упала в кущі, але ще може втекти, коли не відшукати її от зараз. Мій Чуйко був дуже здатний до такого шукання. Мені спирало дух від тієї загари! Вкупі з слідчим я лажу, нишпорю по всіх кутках, переглядаю одіж, риюся в скринях, заглядаю в такі кутки, де вже й так видно, що нема нічого! Ну, та вже коли ти Лекок, то треба до всього придивитися, на все вважити!..

Отже, вилазили ми всюди: і в хаті, і в коморі, й на горищі; заглянули і в клуню (порожня вона тоді була). Нема ніде нічогісінько такого, підозреного! Слідчий мій став такий сердитий, порікує на мене, нишком бурчить мені: "Чорт знає з чого ви збили бучу! Потурили сюди й мене, і людей задля якихсь-то ваших химер! Цілу ніч протеліпаємось, як дурні! Се прямо чорт його знає що!.."

Я, знаєте, як то кажуть, підібгав хвоста, здвигаю плечима, чоло мені мокре, сам уже не знаю, що й робити, що казати; бо таки ж і сам бачу, що нема ніде нічого!.. Що за біс, невже ж то справді мої здогади були марні?.. Може, й марні!.. Бог його знає!.. Бувають же й помилки!..

Ніяково мені. І перед слідчим, і перед самим собою ніяково. От тобі, мовляв, і Лекок! Зітхаю я важко, але що ж уже робить? Помиливсь так помиливсь; нічого не зробиш!

Вернулись ми з клуні в хату. Забираємося з паперами, щоб іти додому.

А присів знічев'я на лавку,— так, відпочити. Сидів.. Мій Чуйко все коло мене, спинається лапами на лавку. Глянув я ненароком: діжа біля мене стоїть розчинена,— мабуть, світом збиралися пекти, розчина зійшла. Тільки придивляюсь я — і мене вразило, що тісто всередині мовби запало, мов Якесь порване, нерівне... Я й сіпнув за полу слідчого, кажу йому, показую...

До діжі — аж там щось устроєно жужмом; витягли — сорочка... Розгорнули, роздивились,— коли на рукавах і на пазусі засохла кров... Отож у тій діжі і вся наша справа була! Пішли ми, взявши свою здобич. Після того слідство пішло як по нитці з клубка: прийшлися й чоботи Байдишевого парубка до якихось то слідів у панському садку під вікном, знайшлися й пастухи, що ночували біля коней під лісом та бачили, як молодий Байдиш пізно вертався додому саме тієї ночі, коли зарізано було пана. Одно слово, все пішло по нитці.

— Ну й молодець ви! — каже мені слідчий.— Правдивий Лекок!

А я тільки поглядаю як переможець:

— А що,— кажу,— ага? А ви думали як?

Всі знов заговорили про слідство. Всі мене розпитували про тую справу, про відкриття того злочинства, такого тяжкого, такого одважного і, що найважливіше, такого загадкового! І я давав, власне, я й міг дати, найцікавіші відомості, бо то ж, власне, я, я відкрив його!

Минуло скільки часу. Якось-то ранком, може, годині о восьмій, ішов я купатись. Щоб дійти до річки,— невеличкої собі річечки, що протікала за селом,— треба було йти від нашого двору далеченько селом. Іду я, і Чуйко мій, як завжди, при мені. Іду собі, ні на що особливо не зважаючи. Коли се, проходячи повз волость, самохіть побачив біля волості громадку людей; там же стояла й підвода.

Як тільки я глянув на тих людей, зараз же догадався про все: то Андрія Байдиша, що сидів до теї пори при волості, одвозили в тюрму.

Власне, то була остання хвилина перед виїздом. Андрій мав уже сідять на віз. його родичі прийшли з ним попрощатися. Я глянув — і серце мені похолело...

Андрій стояв якийсь потемнілий, як хмара. Він тихо промовив якесь коротке слово до батька, либонь: "Прощайте, тату!" Я не дочув добре. Старий не говорив нічого,— мабуть, він не міг промовити ні слова; уста його були скривлені невимовним жалем; тільки сльози, мовчазні сльози котились по старому худому обличчю на довгу сиву бороду. Я виразно бачив, як скотилися ті краплисті сльози.

— Ануте, нуте! Пора рушати! — гукнув якийсь-то старший, мабуть соцький, виходячи з хати на ґанок.

Тут до Андрія порвалася якась жінка. Я перше не зауважив її, бо вона стояла, похилившись на тин. Але тепер вона одірвалася од тину і кинулась до Андрія. Тепер я пізнав, що то була його мати. Вона обхопила хлопця руками, зціпила їх біля його шиї й заголосила.

Ох, боже ж мій, боже, що ж то було за голосіння! якийсь нелюдський, несвітський крик!

Не диво: останнього сина забирали у неї. Одного взяли за хурку дров, другого за помсту. І сього останнього вона вже не сподівалася бачити в себе: його мали заслати в Сибір, на довгі роки, а вона вже стара... Вона тужила:

— Ой мій Андрієчку, мій голу-у-боньку! Моя ж і ти дитинонько рідна!..

Коли я почув те голосіння — я не знаю, що зробилося зо мною! Якось не своя сила зірвала мене і місця, де я стояв, і понесла геть, геть далі, щоб тільки не чути того крику-ридання! Я був за селом, ішов куди очі, як у тумані. Опинився я в лісі, в глухому кутку. Що діялося годі її моїй душі, не можу вам сказати. Але ж, мабуть, мої муки були доволі виразні, коли навіть Чуйко зрозумів їх: він прийшов до мене, положив свою морду мені на коліна і так жалісливо дивився на мене. Я відштовхнув його, хоч, правду сказавши, не мав на те права. Чи не був Чуйко достойним мені товаришем? Що гнало мене до того висліджування? А через мене заплакали ті нещасні люди! Чи мені жаль

було того вбитого чоловіка? Я його не знав, я про його тільки чув, що він не задумався з губити цілу сім'ю за хурку дров з його лісів. Чи мені було жаль його?.. Ні! Я навіть не думав про його життя в той проклятий вечір, як пішов і повів інших на вислідки; я думав тоді тільки про те, що я відкрию загадкове злочинство! От що, от який собачий порив до висліджування погнав мене тоді, привів до тієї діжі!

Я сидів, упавши в траву, і тяжко картався. Я пробував заспокоїти себе гадкою, що таки ж Андрій Байдиш зробив злочинство, тяжке злочинство; але ж у мене зараз вставало в думці, чия вина була тяжча: чи того старого пана, чи Андрієва, чи... моя?

Звичайно, сим останнім питанням я картався найбільш. В ухах у мене лунало несвітське голосіння тієї старої матері, в очах стояли ті безгласі сльози мовчазного батька; я так ламав руки, що аж пальці мені хрустіли...

А кругом мене було так радісно, так хороше! Куточок у гаю був повний життя, розкошів. Сонце зазірало крізь гілля на мою галявку, грало промінням і там далі, на якомусь озерці; близько мене жваво гула бджілка над свіжою лісовою квіткою. А над всім розлягався щебет соловйовий: десть так близько, в гущавині, соловей співав так голосно, так відрадісно!.. Він нагадав мені соловйовий спів тієї ночі,— хоч тепер лунав по-іншому: в тому нічному співі, у гаю, облитому місячним світлом, чутно було щось таємниче, жалобу й млость; а тепер, ясным, сонячним, свіжим ранком, соловйовий спів лунав radoщами, чистим щастям, волею... Та він рвав мені душу. Я встав і пішов з гаю, щоб не чути того співу...

От вся пригода, та, що ви хотіли почути...

Бесідник мій зітхнув і вмовк. Я теж мовчала. Тихо стало коло нас. Тільки там далі, в потемнілому садку, десть в самім куточку, обізвався знов соловей; так гулко почав розлягатись, при тиші, його мистецький спів, пануючи над всім.

— Ходім у хату!.. Холодно стає, ви застудитесь... ходім!..— Так мовив мій гість упавшим голосом. Я мовчки вчинила гостеву волю, встала з лавки й подалась до хати, хоч знала, що не клопіт за мене погнав мого бесідника з садка; я знала, що він тікав від соловйового співу...